

Н. О ЛЕЙПУНСЬКА

ПРО КУЛЬТ АХІЛЛА В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Культ Ахілла в Північному Причорномор'ї давно привертав увагу дослідників. Академік Г. К. Е. Келер перший встановив зв'язок між цим культом і островом Білим (Левка) або Зміїним (Фідонісі) на Чорному морі. Їм же опублікований і план острова¹ з матеріальними залишками. Пізніше острів декілька разів досліджувався М. Н. Мурзакевичем². Згодом культ Ахілла привернув увагу В. В. Латишева та І. І. Толстого. В. В. Латишев розглядає його у зв'язку з історією Ольвії, вважаючи останню засновницею святилища на острові³. Важливим досягненням у з'ясуванні культу Ахілла в Причорномор'ї була узагальнююча праця І. І. Толстого⁴, в якій подано глибокий аналіз літературних відомостей про Левку і Ахілла і докладно розглянуто історію культу на Левці і в Ольвії та на Ахілловому Дромі. М. І. Ростовцев⁵ в рецензії на цю книгу докоряв І. І. Толстому за його негативне ставлення до імовірних нашарувань грецьких міфів на місцеві релігійні уявлення, вважав нез'ясованими питання про взаємозв'язки чорноморських міфів, про іонійські нашарування на доіонійську основу і т. п. Практично всі ці питання залишаються нез'ясованими і досі.

Останнім часом вчені знову зайнялися вивченням цього дуже цікавого культу Причорномор'я і висловили нові погляди на його значення й зміст. Так, М. Ф. Болтенко⁶ вважав, що Ахілл у Північному Причорномор'ї, за своїм змістом, став заступником Посейдона. У святилищі Ахілла на Гендрівській косі шановувався практично не Ахілл, а місцевий скіфський цар. М. Ф. Болтенко цілком певно називає це божество, що вступило в союз з місцевою богинею, скіфським Ахіллом. Поширення культу Ахілла в Причорномор'ї він пов'язував не з легендою про «країну мертвих»⁷, а з тим, що тут мало місце отожднення грецького героя з місцевим володарем морської стихії, скіфським Посейдоном. Таким чином, одна з найважливіших і найцікавіших сторін божества, його хтонічна суть, залишається поза полем зору М. Ф. Болтенка. На

¹ G. K. E. Köhler. Mémoire sur les îles et la course consacrées à Achille dans le Pont Euxin St. Petersburg, 1827.

² Н. Н. Мурзакевич. Поездка на остров Левки или Фидониси в 1841 г.—ЗООИД, т. I. Одесса, 1844 р., стор. 549—562; його ж. Эллинские памятники, найденные в Новороссийском крае, в Ольвии и на острове Левки или Фидониси.—ЗООИД, т. II. Одесса, 1848 р., стор. 405—416; його ж. Монеты, отысканные на острове Фидониси.—Там же, стор. 838—839; його ж. Монеты, отысканные на острове Левки или Фидониси.—ЗООИД, т. III. Одесса, 1853 р., стор. 237—246.

³ В. В. Латышев. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПб., 1887 р.

⁴ И. И. Толстой. Остров Белый и Таврика в Эвксинском Понте. Пг., 1918 р.

⁵ М. И. Ростовцев. Новая книга о Белом острове и Таврике.—ИАК, вып. 65. Пг., 1918 р., стор. 177—197.

⁶ М. Ф. Болтенко. Herodotonea.—МАПП, вып. 4. Одесса, 1962, стор. 16—28.

⁷ Там же, стор. 17—18.

його думку, той факт, що відомості про Ахілла, як місцевого володаря, зберіг тільки Євстафій (Коментарій до «Землеопису» Діонісія Перієгета), свідчить про звичайність цього повідомлення. Але це може бути простою помилкою цього пізнього візантійського книжника (XII ст.), який пише про далекий від нього часи. Навряд чи можна говорити з таким переконанням про злиття Ахілла саме з Фагімасадом, який зовсім і не зв'язаний з морем. Пантеон скіфських божеств взагалі не включає в себе морських володарів⁸.

Іншої думки дотримується В. Д. Блаватський⁹, який пише про зв'язок Ахілла з якимсь кіммерійським божеством. Однак ми нічого конкретного про таке божество не знаємо. В. Д. Блаватський вважає, що культ Ахілла Понтарха належить до групи варварських культів, еллінізованих пришельцями греками в дуже ранні часи. Дослідник навіть зв'язує походження цього культу з кіммерійцями і вважає, що він був поширений серед калліпідів і сіндо-местів. У IV ст. до н. е. культ Ахілла Понтарха (якщо судити по знаменитих горитах з зображеннями Ахілла) проникає до царських скіфів. У цій теорії, взагалі дуже цікавої, здається, є деякі слабкі місця. На думку В. Д. Блаватського, домінуючим елементом культу Ахілла Понтарха є місцеве божество, а еллінські елементи відіграють свою роль лише як нашарування. Однак грецьке населення вшановувало культ Ахілла Понтарха у своїх містах. Легенди про нього відображені грецькими авторами без жодних згадок про місцеві божества, і про цей елемент можна говорити, тільки виходячи з загальних міркувань історії та різних сторін культу. Ймовірно все ж, що домінуючим началом було грецьке божество, могутній Ахілл, який став після смерті владикою Левки (до речі, він оселився на ньому за велінням Зевса, який створив для нього острів). Місцеві, північно-чорноморські елементи могли нашаруватись на цей основний образ і надати йому своєрідного колориту, однак і зараз важко конкретно назвати такі елементи.

При вивченні культу Ахілла на Понті необхідно врахувати, що наші відомості про історію Північного Причорномор'я дозволяють пов'язати поширення особливого впливу культу з північно-західним Причорномор'ям. Менше значення цей культ, можливо, має для району Боспору. Крім того, цікаві питання про загальний характер культу, відмінності у вшануванні Ахілла на Левці і в Ольвії та значення його для останньої, про характер дрібних святилищ Ахілла на косах Чорного моря, про розвиток двох самостійних, але нерідко пов'язаних між собою божеств: Ахілла — воскреслого героя і Ахілла — бога Понтарха.

У грецькій міфології широко відоме ім'я Ахілла, завдяки якому греки здобули не одну перемогу в Троянській війні. Цей обожествлений герой вшановувався в багатьох місцях Греції, але він був тільки героєм, влади бога не мав і підкорявся волі богів. Як бог — Ахілл майже невідомий у Греції. Основним місцем його мешкання було Північне Причорномор'я. Після своєї смерті Ахілл воскресав у вигляді могутнього божества Левки, володаря острова Блаженних, покровителя Понту, подорожуючих по ньому моряків і т. п.¹⁰ Цікаво, що в «Одісеї» Ахілл представлений як володар загробного царства. Це узгоджується і з роллю його на Левці, острові Блаженних. Очевидно, тут, з одного боку, є втілення в божестві ідеї життя і смерті, пов'язаної з загробним існуванням, а з другого — ідея про вічне відновлення життя, яка проявляється в факті воскресіння Ахілла-героя в новому вигляді —

⁸ С. А. Жебелев (Геродот и скифские божества. — Северное Причерноморье. М., 1953, стор. 36) відзначає, що Посейдон, шанований у царських скіфів, вважався як Посейдон кінний, і саме це божество називалося в них Фагімасадом.

⁹ В. Д. Блаватский. Воздействие античной культуры на страны Северного Причерноморья. — СА. М., 1964, № 2, 4.

¹⁰ RE, 221—223.

володаря острова, покровителя моряків і т. п. Таким чином, ідея життя і смерті, вмираючого і воскресаючого божества досить виразно проявилася в чорноморському культурі Ахілла. Необхідно відзначити, що з цими ж ідеями звичайно були пов'язані у стародавніх греків і землеробські божества.

За грецькою легендою, Ахілл після своєї смерті оселився на якомусь далекому і відлюдному острові. Місцезнаходження цього острова не було точно визначено, і тільки після перших знайомств греків з Понтом Левка було перенесено сюди, ставши географічним втіленням міфа, який уже існував раніше. Характерно, що сказання про Ахілла на Левці відноситься до тієї нечисленної групи грецьких міфів, дія яких цілком пов'язана з територією Причорномор'я. Події легенди відбувалися в різних місцях північно-західної частини Причорномор'я — на острові Зміїному — Фідонісі, відомому в давнину під назвою Левки, на косах Кінбурн, Тендра (Ахіллів Дром) і т. п. Тут, можливо, були невеликі поселення і, крім того, їх відвідували в давнину мешканці сусідніх територій, про що свідчать матеріальні залишки. Серед монет, знайдених на Зміїному острові, переважають монети Істрії, Одессоса, Діонісополя, Каллатії, Ольвії та інших міст цього географічного району¹¹. Мабуть, культовий центр на острові Левка був відомий і в інших місцях Причорномор'я, але особливе значення він мав для цього району. Грецькі поселення північно-західного Причорномор'я (Тіра і Ольвія, з одного боку, західнопонтійські міста, з другого) мали багато спільного у своєму культурному і політичному житті, між ними встановлюються досить тісні економічні зв'язки. Схожий був у них і пантеон божеств, хоча вони й відрізнялись в деяких рисах. Ахілла особливо шанували ольвіополіти, але на Левці йому постійно поклонялись і жителі західнопонтійських міст. Населення ж Боспорського району визначало це божество, очевидно, у зв'язку з своїми морськими подорожами.

Ми вже відзначали, що Левка протягом усього свого існування перебувала під невсипущим і безпосереднім покровительством Ольвії. Однак, як видно, не можна вважати, що культ Ахілла на Левці був створений тільки Ольвією¹². Щодо цього більш вірно припущення І. І. Толстого, який вважав, що святиня на Левці, мабуть, створювалась поступово, і не одним містом чи общиною¹³. Культ тут зародився з першими відвіданнями острова, а потім поступово, з ростом колонізаційного руху і появою нових поселень по узбережжю, коли зупинки тут ставали частішими, острів набував і дедалі більшого значення, а у IV ст. до н. е. його захисницею стала Ольвія.

Аналізуючи літературні відомості про острів Ахілла, І. І. Толстой¹⁴ розподіляє всі відомі джерела на дві групи. До першої він відніс авторів, які розміщують острів у відкритому морі, на південний схід від північного гирла Дунаю, за 500 іонійських стадій від Дністровського лиману — Скілак (IV ст. до н. е.), Скімн Хіосський (III—II ст. до н. е.), Павсаній, Страбон, Арріан, Максим Тірський, Дікофрон. Положення острова зафіксоване авторами досить точно.

Друга група авторів розміщує Левку набагато північніше, майже поблизу гирла Дніпра — Помпоній Мела, Діонісій Перієрет, Прісціан, Г. Ю. Солін, Птоломей. І. І. Толстой вважає, що Левка, безумовно, ідентифікується з островом Зміїним. Однак стародавні автори не дотримувалися єдиної думки щодо географічного розміщення острова на Чорному морі. Ранні автори здебільшого не локалізують острів точні-

¹¹ Н. Н. Мурзакевич. Монеты, отысканные на острове Левки или Фидониси, стор. 237—246; А. Н. Зограф. Находки монет в местах предполагаемых античных святилищ на Черноморье. — СА, VII. М.—Л., 1941, стор. 152—161.

¹² В. В. Лагатышев. Вказ. праця, стор. 61.

¹³ И. И. Толстой. Остров Белый и Таврика..., стор. 84—85.

¹⁴ Там же, стор. 24—26.

ше, ніж взагалі на Понті (Алкей, Піндар, Евріпід, Арістотель, Антігон Карістійський, Никандр, Арріан), деякі з них (Евріпід) плутають острів з Ахілловим Дромом, у них немає чіткого поділу між Білим островом, Білим берегом і Бігом Ахілла. Цю групу свідчень І. І. Толстой взагалі не виділяє.

Як перша, так і друга група авторів (за І. І. Толстим) цілком впевнено додержується своєї локалізації. Тому не можна скидати з рахунку свідчення частини латинських письменників, ідентифікуючих Левку з сучасною Березанню, які розміщують її проти гирла Борисфена. До цього необхідно додати, що на користь зв'язку острова Ахілла з Березанню вказують й численні знахідки написів, які зустрічаються й досі (знахідка присвятного напису 1964 р.). Таким чином, острів Ахілла локалізується на Понті в двох місцях — на Зміїному острові і на Березані. На обох островах були святилища цього божества, тільки функціонували вони в різний час і мали різне значення. На Зміїному з раннього часу, приблизно з VI ст. до н. е., і до римського включно шанувався Ахілл, воскреслий герой, який не дістав ще назви Понтарха. На Березані ж, у римський час, уже фігурувало саме це божество. Можливо, Ахілла шанували тут і раніше, але поки що в нас таких свідчень немає.

Цікаве саме походження назви Левки. Деякі автори зв'язують походження цієї назви Λεύκη < Λεύκή з великою кількістю білих птахів, що гніздилися на острові, і з давніх часів зв'язувалися з душами людей, відлітаючими до потойбічного світу. Однак необхідно відзначити, що існують грецькі слова з тим же коренем, які означають поняття, пов'язані з розбурханим морем. Так, Λεύκοκτύωνυ перекладається як такий, що заливається пінистими хвилями, бурунами, що за змістом дуже тісно пов'язане зі словом A-hil-las — ім'ям хетського божества пінистого прибою¹⁵. Крім того, у богині Іно, як морської богині, було друге культове ім'я — Λεύκοθέη — Біла Богиня. Отже, імовірніше і логічніше зв'язувати назву Левки з найменуванням розбурханого моря, пінистих хвиль, морського прибою. З іншого боку, саме з цими поняттями і зв'язане поняття про Ахілла як божества Левки. Така назва цілком відповідає і виглядові острова — він скелястий і навколо нього завжди шумить морський прибій. Мабуть, і в уявленні стародавніх прибережних мешканців та мореплавців цей відлюдний скелястий острів, важкодоступний морякам, був сповнений таємничості й мороку, населений божественними силами, а отже, дуже підходив для влаштування тут святилища.

На острові Ахілл живе із своєю дружиною, яка у різних авторів називається різними іменами. Найчастіше це Іфігенія, Геката або Медея, інколи Єлена. Так, Іфігенія фігурує у Піндара і схоліях до нього, у Павсанія, Евстафія, коментатора Діонісія Періегета та інших авторів. Павсаній, крім Іфігенії, згадує й Єлену. Єлена є і у пізніших Філостратів, але, на жаль, ми не знаємо справжніх джерел їх творів. Медея згадується у Лікофрона і Цеца. Більшість же авторів пов'язує Ахілла саме з Іфігенією. Перед тим, як оселитися з нею на острові, він переслідує Іфігенію по довгих косах Чорного моря, де зустрічаються дрібні святилища Ахілла. Цікаво відзначити, що в пізніший час Іфігенія пов'язується з таврами, а не з Ахіллом Понтархом*. Культ же Ахілла пов'язаний з Іфігенією тільки по легендах Ахіллова Дрома. Враховуючи те, що святилище Ахіллова Дрома почало існувати не раніше VI ст. до н. е., можна припустити, що ця частина легенди виникла після заснування мілетських колоній на Чорному морі.

¹⁵ R. Eisler. Bogazkoi-Studien zu Homer und Hesiod.— Antiquité classique, t. VIII, fasc. I, 1939.

* Найбільш відомі версії легенди викладені Геродотом і Евріпідом, але в обох цих версіях вона ніяк не зв'язана з Ахіллом Понтархом.

Іфігенія — давно відоме в Греції божество. Під час Троянської війни грецький фольклор знав якусь Іфіанассу, яка, очевидно, була однією з попередниць Іфігенії. В ранні часи відома богиня, культ якої був пов'язаний з людськими жертвоприношеннями. Але поступово вона втрачає обличчя богині і стає лише родичкою або навіть просто жрицею сильнішого божества, Артеміди. Саме Артеміда підмінила Іфігенію ланню на жертвовному вівтарі і унесла її в Тавриду, де і зробила своєю жрицею. Іфігенія і тут стає виконавицею кривавого звичаю принесення в жертву чужоземців. За своїми функціями, Іфігенія настільки несамотійна, що її часто змішують і з Артемідою, і з Гекатою, і навіть з Медеєю.

У святилищі на Кінбурнській косі відмічається зв'язок Ахілла з Гекатою, який можна простежити і по деяких літературних джерелах. Ця богиня теж була дуже близька Артеміді. Колись навіть існувала Артеміда Геката, сестра Апполона Гекатос, яка потім стала самостійною богинею, захисницею п'їтьми і чаклування, з одного боку, і домашнього вогнища, з другого. Вона була і дівою-мисливицею, потім, завдяки своєму близькому знайомству з тваринним і рослинним світом, знанню властивостей трав, стала чаклункою й отруйницею, яка несе смерть¹⁶. Гесіод, Стесіхор та інші ідентифікують Гекату та Іфігенію.

В те ж коло міфологічних понять вводять нас ще два жіночих божества, зв'язаних з Ахіллом. Медея була родичкою Гекати, теж чаклункою, з нею були пов'язані криваві звичаї. Єлена до свого вступу в грецьку легенду як прекрасної цариці була мінойським божеством рослинності. В певному зв'язку з цими жіночими божествами перебуває і Діва таврів, яка мала багато спільного все з тією ж Артемідою¹⁷.

Всі перелічені жіночі божества, які мають те чи інше відношення до Ахілла Північного Причорномор'я (особливо на косах лиманів і на Левці), мають багато спільного у своїй основі. Всі вони пов'язані своїм походженням з Малою Азією та її богинею Артемідою-Мисливицею. Практично вони є її похідними. Крім того, вони пов'язані з тваринним світом, підземними силами, чаклуванням, у тій чи іншій мірі — з кривавими звичаями жертвоприношень. Але, якщо виходити з культу Артеміди, то це божество могло мати дуже широкі функції. Адже нам відомі в Причорномор'ї і Артеміда Ефеська (Пантікапей) і Артеміда Агротера (Фанагорія), богиня диких полів. Першій належало царство природи, від неї залежала родючість ґрунту, вона була носителькою не тільки здоров'я, але й смерті. Можна припустити, що ми маємо справу з якимсь специфічним жіночим божеством Північного Причорномор'я, таким же синкретичним і складним, як і сам Ахілл. Цікаво відзначити, що в парі з цим жіночим божеством Ахілл відіграє панівну роль. Можливо, цей факт свідчить про пізній час появи цього бога, час повного патріархату, коли землеробство вже остаточно перейшло до рук чоловіків¹⁸.

З літературних джерел і обмежених археологічних даних нам відомо, що на Левці, острові Ахілла, були різні споруди — будинки, храми, статуї і т. п. Загальна їх картина, на жаль, і зараз не може бути достатньо з'ясована. Так, перший і єдиний план острова був зроблений ще 1823 р. лейтенантом Крітським¹⁹. Позначені ж на цьому плані фундаменти з великого тесаного вапняка, складеного насухо, не збереглися

¹⁶ Можливо, Геката відіграла ще якусь роль у покровительстві полісу, тому що в Мілеті, в Дельфініоні, відомий вівтар Гекати і присвячення їй найвищих пританів, які належать, мабуть, до VII—VI ст. до н. е. Велика роль Гекати в Мілетському пантеоні могла мати значення і для розвитку цього культу в Північному Причорномор'ї, зокрема, в Ольвії.

¹⁷ И. И. Толстой. Вказ. праця, стор. 91—145.

¹⁸ Дж. Томсон. Исследования по истории древнегреческого общества. М., 1958, стор. 36, 253.

¹⁹ Г. К. Е. Келер. Вказ. праця.

навіть до часу відвідання острова М. Н. Мурзакевичем у 1841 р.²⁰ Але дослідники культу Ахілла впевнені, що споруда, зазначена на цьому плані, була храмом Ахілла. Однак характер планування споруди, нетиповий для грецьких храмів, викликає сумнів у такому її призначенні²¹, хоча й не виключається її належність до ансамблю храмового комплексу. Це квадратна в плані споруда, яка ділиться на чотири приміщення і, очевидно, подвір'я. Приміщення були рівні за площею, а подвір'я дорівнювало двом приміщенням. Впритул до цього квадрата примикає якийсь замкнутий простір з колодязем в центрі. Припущення щодо релігійного характеру споруди підкріплюється тільки розміщенням її в центрі острова, на підвищеній місцевості, при значній її площі — 900 м². Про те, що храм на острові безперечно був, свідчать не тільки логічні висновки, а й численні свідчення авторів²². Очевидно, храм Ахілла був величною спорудою, де містилась його культова статуя і предмети храмового інвентаря.

Крім описаних залишків, на острові було знайдено ще руїни стін²³ та яма²⁴ з залишками риб'ячих кісток, слимаків, устриць, дрібних предметів.

Розкопки на острові велися в декількох місцях²⁵, але характер знахідок практично однорідний. Цікавий розкоп у 45,4 м² 10 кв. сажен, де на невеликій глибині — 35, 5 см (0,5 аршин) виявлено багато речей, частину яких можна пов'язати з жертвоприношеннями Ахіллу — монети, гени, металеві вироби, кераміка тощо. На цьому розкопі було знайдено 120 монет різних часів і центрів, що свідчить про тривале існування цієї ділянки. Різноманітні речові матеріали було знайдено і в інших місцях острова.

До раннього часу існування святилища належить чудовий фрагмент посудини Епиктета, сина Ойкосфена (остання чверть VI ст. до н. е.) з написом ЕПІКТЕΤ, мідне кільце з написом ОΛΒΙΟ, бустрофедон (ΟΙΒΛΟ). До пізнішого часу належить, очевидно, чорнолаковий або чорнофігурний лекіф (чорний біля шийки з жовтими ручками; декілька маленьких посудинок) (М. Н. Мурзакевич докладніше їх не описує); ряд теракот (зображення дитини, чоловіка, півня, шишки); «тиснені», як їх називає М. Н. Мурзакевич, черепки, очевидно, являють собою уламки так званих мегарських чаш епохи еллінізму. Крім восьми гем, згаданих вище, знайдено ще одну групу гем із зображенням божеств і тварин; 2000 монет, з яких 600 збереглися цілком задовільно²⁶. Дуже цікавий знайдений на острові напис Главка («Главк з Посідея, або син Посідея мене присвятив Ахіллесу, що землею Левки владарює»). Знайдено багато металевих виробів (прості колечки, цвяхи тощо), кістяних (сім гральних костей), скляних (намисто), кераміка (напівкругла черепиця, очевидно каліптер, амфора, вісім простих посудин).

²⁰ Н. Н. Мурзакевич. Поездка на остров Левки или Фидониси, стор. 554.

²¹ Навряд чи в такому святилищі можна чекати особливо значних відхилень від звичайних грецьких типів.

²² Найбільш рання згадка храму є у письменника IV ст. до н. е. Антигона Карістського, який розповідає, що вище храму Ахілла жодний птах на острові не може піднятися. Храм Ахілла згадують й інші автори, пізнішого часу.— Арріан. *Periēl.* 32; Павсаній. III, 19; Філострат. *Philosoph.* XIX, 16; Максим Тірський, *S. Jul. Solini IX, 7*; Солін С. Jul. *Solini coll. reg. memoire XIX, 1*, Діон Хрїсостом (якщо йдеться не про Березань). Максим Тірський, крім храму, згадує і вівтар. Той же термін *βωμόν* ми бачимо і в напису вівтаря на Кінбурні, що може свідчити про один і той же тип жертovníка.

²³ «Лінія каменів, складена в два ряди», яка закінчується поблизу двох скель, схожих на друїдичні жертovníки (ЗООИД, т. I, стор. 555).

²⁴ Подібних ям тепер відомо чимало в Північному Причорномор'ї, зокрема в Ольвії та Пантікапей.

²⁵ Роботи тут велися всього 2,5 дня, без усякої наукової фіксації. Н. Н. Мурзакевич. Поездка на остров Левки..., стор. 555.

²⁶ Місце знахідки М. Н. Мурзакевич не вказує.— ЗООИД, т. II, стор. 414.

М. Н. Мурзакевич зазначає небагатий характер знахідок, вважаючи, що це пожегтвування бідних мореплавців²⁷.

Переліченими матеріалами обмежуються знахідки з розкопок на Левці. Однак незважаючи на їх скромний характер, враховуючи наявність великої споруди, можна припустити, що святилище було все ж досить багате. Незначна ж кількість матеріалу пояснюється малою площею розкопок. Аналізуючи знахідки, можна дійти висновку, що не всі вони пов'язані з жертвоприношеннями. Так, цвяхи, наконечники стріл, велика кількість фрагментів амфор, прості посудини, ями, з типовим для ям Північного Причорномор'я заповненням і т. п., являють собою характерну картину культурного шару звичайного античного поселення. Про це ж свідчить і проведене у 1964 р. Н. В. П'ятишевою археологічне обстеження острова. В звіті²⁸ вона відзначає, що проти певної безлюдності острова свідчить і речовий матеріал, і наявність некрополя з урновим трупоспаленням VII—VI ст. до н. е. в північно-східній частині острова. Товщина культурного шару — до 1 м. Навіть при такому незначному обстеженні було відібрано 250 номерів речей. Це теж звичайний рядовий матеріал античного поселення — різноманітна кераміка, серед якої переважають амфори з родоськими, фасоськими, кнідськими, сінопськими, херсонеськими клеймами V ст. до н. е. — II—III ст. н. е.

Повідомленню М. Н. Мурзакевича про неспроможність життя на острові через природні умови суперечать свідчення Павсанія та інших стародавніх авторів, як про острів, вкритий густим лісом, і т. п. Крім того, Кесарій сповіщає, що «жителі Білого острова обожнили Ахілла»²⁹. Очевидно, все ж на острові було якесь поселення, і не тільки пов'язане з храмом. Але всі ці питання, звичайно, можуть бути задовільно розв'язані лише при дальших дослідженнях.

Слід підкреслити, що навіть цей нечисленний матеріал дає ряд цінних даних в хронологічному та географічному плані, на підставі якого, до певної міри, можна судити про відвідування святилища, переважання тих чи інших груп населення і т. п. Так, наприклад, про відвідання острова в V або наприкінці VI ст. до н. е. свідчить хоча б черепок Епиктета і мідне кільце з написом. До пізнішого часу належить і велика кількість матеріалу — декрет IV ст. до н. е., мегарські чаші III ст. до н. е., монети римської доби і т. п.³⁰ Найбільш рання монета, з опублікованих М. Н. Мурзакевичем, належить до V—IV ст. до н. е. (Месембрія), до IV—III ст. до н. е. належать монети Тіри та Істрії (сім штук). Найбільша кількість монет припадає на елліністичний період, причому серед них переважають фракійські (Каллатія, Томі, Одессос, Тіра, Діонісopolь, монети Лісімаха й Каніта). Багато монет належить до римського часу.

Таким чином, це відносно невелике святилище відіграло дуже істотну роль у житті північно-західного Причорномор'я. Звідси культ Ахілла поширюється і в багато дрібніших святилищ, розміщених на косах Чорноморських лиманів.

Серед святилищ Ахілла на косах найбільш відомий був так званий Ахіллів Дром. Це місце пов'язується з легендою про погоню Ахілла за Іфігенією. Ахіллів Дром розміщено на довгій косі, що видається далеко в море (Тендра). Очевидно, ця коса була колись значним півостровом. Ахіллів Дром згадується багатьма авторами, починаючи від

²⁷ Н. Н. Мурзакевич. Эллинские памятники, найденные в Новороссийском крае..., стор. 415.

²⁸ Н. В. Пятешева. Археологическое обследование о-ва Левки (о-в Зменний) осенью 1964 г. Науковий архів ІА АН УРСР.

²⁹ Кесарій — брат Григорія Богослова, помер у 368 р. н. е.

³⁰ Н. Н. Мурзакевич. Монеты, отысканные на о-ве Левки или Фидониси, стор. 237—246.

Геродота³¹. Описуючи береги Чорного моря, на нього звертають увагу Евріпід³², Страбон³³ та інші автори. Страбон докладніше, ніж Геродот, описує косу³⁴. На місці, вказаному Страбоном, були виявлені культурні залишки. Коса цілком точно ідентифікована з сучасною Тендрою³⁵. Сама назва — Ахіллів Дром — пов'язується з двома поняттями — бігом Ахілла, його погонею за Іфігенією, і кінними змаганнями на честь Ахілла. Дослівно δρόμος перекладається і як місце, де здійснювався біг, і як сама дія бігу. Про ці два значення сповіщають відомі нам легенди та пам'ятки³⁶. Амміан Марцеллін та інші автори пишуть, що жителі називають цю місцевість Ἀχιλλέως δρόμος на честь військових вправ героя. Про те ж розповідають і схолії до Піндара. Конкретніше розкриває цю картину Помпоній Мела — після морського бою в водах Евксінського Понту герой причалив до вузького півострова, де відпочивав і святкував перемогу. Тут він розважався, змагаючись з бігу з товаришами, в пам'ять чого і було дано назву Ахіллів Дром. Спільним для більшості повідомлень є зв'язок Ахілла з його жіночим паредром під різними іменами — Іфігенія, Геката. Цікаво відзначити, що легенди про змагання з бігу на Ахілловому Дромі збереглися тільки у пізніх авторів³⁷, які розповідають, що тут відбувалися ігри, присвячені Ахіллу. Відомо, що коса вкрита лісом, а частина коси, не зайнята ним, і називалась Ахілловим Дромом³⁸. Основний центр культу містився на самому краю мису, якомога ближче до моря. Щодо якихось споруд чи поселень тут, то є тільки повідомлення Страбона, що на кінці мису була пристань. Діонісій Перієгет, який жив при імператорі Адріані, повідомляє, що Ахіллів Дром населяють таври. Мабуть, повідомлення про абсолютну незаселеність цього місця (як і інших місць, пов'язаних з культом Ахілла) дещо перебільшені.

Знайдені на Ахілловому Дромі монети старанно вивчені О. М. Зографом³⁹, який констатує, що за географічною належністю вони збігаються з монетами Левки. Серед них виявлено монети міст Фракійського узбережжя, північночорноморських і власногрецьких полісів. Крім того, тут знайдено і мілетські монети⁴⁰. Для обох святилищ характерний широкий хронологічний діапазон, що свідчить про тривале існування тут священного місця. Щодо Тендрі, на жаль, тут немає конкретних вказівок на більш ранню дату, останні ж монети належать до IV—V ст. н. е.

Крім монет, на косі було знайдено п'ять фрагментів присвятних і подячних написів⁴¹. Два з них були присвячені Ахіллові, причому один — якимсь Ὑλανος. В присвяті є і ім'я божества. З інших трьох один являє собою подяку за врятування Ἀμέριμνος Ἰουλιανῶν, в другому подяку приносить невідомий нам на ім'я керманіч (тут немає найменування божества). І, нарешті, останній вже належить до групи графіті. Він нанесений, судячи з опису Бларамберга, на мегарську чашу — «відломок глиняної вази, на якому помітне опукле гроно винограду,

³¹ Геродот, IV, 55 (згадується тільки Ахіллів Дром, розміщений недалеко від Гілеї.)

³² Еврипид. Ифигения Таврическая, 435—438.

³³ Страбон, VII, 307.

³⁴ Страбон, VII, 2, 19.

³⁵ В північному кутку коси було знайдено монети, фрагменти написів. В. В. Латышев. Заметки по географии побережья Черного моря.— *поѣтка*. СПб., 1909, стор. 289.

³⁶ Всі джерела дуже докладно розглянуті І. І. Толстим. Див. І. І. Толстой. Вказ. праця, стор. 55—67.

³⁷ І. І. Толстой. Вказ. праця, стор. 66.

³⁸ Страбон, VII, 307.

³⁹ А. Н. Зограф. Вказ. праця, стор. 153—154.

⁴⁰ Правда, монети Левки досліджені недостатньо, і при більш старанному вивченні мілетські монети цілком можуть бути виявлені і тут.

⁴¹ IOSPe, I², стор. 328—332.

що належить до квітучого часу мистецтва». Цю посудину, як подячне приношення, присвячує якийсь боспорський моряк⁴². Ім'я Ахілла не згадується і тут. Виходячи з наведених прикладів та з виявленого матеріалу, це святилище відвідувалось і залишалось популярним аж до IV—V ст. н. е.

Крім описаного, Ахіллу було присвячено ще кілька подібних святилищ — на Кінбурнській косі, Тілігульському лимані та ін.

На Кінбурнській косі, яка видається далеко в море, знаходився гай, присвячений Гекаті. Тут же виявлено жертovníк у формі циліндра (βωμόν) з написом Ἀχιλλὰ βωμόν καὶ τὸ κέδρον, що належить до IV—III ст. до н. е., де Ахіллові присвячують жертovníк і плід кедр.

Таким чином, на Кінбурнській косі шанувували Ахілла і жіноче божество під ім'ям Гекати.

На Тілігульському лимані було знайдено п'ять звичайних присвятих написів⁴³. Подібні написи-присвяти зустрічаються в різних місцях і належать до II—III ст. н. е. Один з написів відрізняється своїм змістом — жрецем Скартаном присвячується подячне приношення Ахіллові Понтарху і матері його Фетіді⁴⁴. Подібна присвята, зроблена жрецем Фарнагом, була виявлена на Карабашському лимані⁴⁵.

Названі місця знахідок мають ряд спільних рис — розміщення на косах або лиманах, віддалених від великих поселень. Але зараз є дані, які свідчать про заселення цих місць, та знахідки написів певного типу. Так, при знахідках написів у Софіївці, на Кінбурні та Тендрі було виявлено фрагменти кераміки, монети і навіть барельєф. Останнім часом на Тілігульському лимані відкрито поселення IV—III ст. до н. е.⁴⁶

Чорноморські святилища, присвячені Ахіллові, можна умовно поділити на дві групи. До однієї групи належать святилища на Ахілловому Дромі і Кінбурнській косі. Тут шанували не тільки Ахілла, захисника моряків, але й хтонічне божество, разом з його жіночим паредром. Пам'ятки тут належать до IV—III ст. до н. е. і пізніше.

Святилища другої групи були дещо іншого плану. На Тілігульському, Карабашському та інших лиманах та на острові Березань знайдено присвятих написи посадових осіб Ольвії. Напевне, ці святилища мали безпосереднє відношення до Ахілла Понтарха, як одного з головних божеств ольвійського поліса. Всі написи лиманів належать до пізнішого часу, ніж написи першої групи, — до II—III ст. н. е., часу розквіту культу Ахілла Понтарха в Ольвії і на Березані. Очевидно, обидві групи святилищ, в основному, існували в різні часи і мали різне призначення та зміст, що цілком відповідає історії розвитку культу Ахілла Понтарха в Причорномор'ї.

Правда, на Ахілловому Дромі і в пізніший час провадилися славетні ольвійські агони⁴⁷. Але цей факт не заперечує висловленого припущення, а тільки свідчить про триваліший час існування цього святилища і про розвиток культу Ахілла. Крім того, проведення агонів ольвійського міського божества, безперечно, здавна зв'язаний з культом Ахілла, може ще раз свідчити про їх єдине походження і зміну його ролі в пізній час, коли Ахілл стає Понтархом і покровителем міста.

В нашому розпорядженні є дуже мало свідчень про поширення і

⁴² IOSPE, I² 332. І. І. Толстой вважає, що він, припливши з Боспора, дякує Ахіллові за благополучне закінчення подорожі.

⁴³ IOSPE, I² 138, присвята стратегів під головуванням Леоніда.— ВДИ, 1962, № 3, М., Присвята архонтів.

⁴⁴ IOSPE, I² 142.

⁴⁵ IOSPE, I² 144.

⁴⁶ Шоста наукова сесія в археології в Одесі.— С. А. М., 1965, № 4, стор. 299.

⁴⁷ М. М. Кубланов. Легенда о ристалище Ахилла и ольвийские агонистические празднества.— Ежегодник Музея истории религии и атеизма АН СССР.— т. I. М.—Л., 1957, стор. 222—231.

шанування культу Ахілла на Боспорі. Відома тільки одна згадка його імені у зв'язку з певною місцевістю — на північ від Патрея знаходилося селище Ахіллії або Ахіллейон. Страбон повідомляє, що тут було святилище Ахілла, покровителя моряків⁴⁸. На початку розташованої тут коси були проведені невеликі розкопки, при яких виявлено залишки значного городища. Під водою інколи видно залишки колон⁴⁹. Мабуть, Ахіллії був заснований на місці більш раннього святилища. Ніяких інших згадувань або свідчень щодо культу цього бога на Боспорі в нас немає.

Як видно з ряду пам'яток, літературних джерел і т. п., значення культу Ахілла Понтарха для Ольвії було винятковим у перші століття н. е. В більш ранні часи цей культ мав велике значення, але не головне, поступаючись місцем Аполлону Дельфінію. Очевидно, це було пов'язане з якимись історичними обставинами формування поліса, які тепер важко визначити.

У V ст. до н. е. Ахілла шанували ольвіополіти, в основному на Левці. Саме до цього часу належить згадане вище кільце з написом бустрофедон. Очевидно, якщо якийсь ольвіополіт приніс тут дар богові, то він шанував цього бога і у себе в місті. Таким чином, можливо, що культ Ахілла існував в Ольвії з раннього часу, навіть з її заснування і появою перших культів — Аполлона Дельфінія та інших. Мабуть, завдяки своєму географічному розташуванню острів Ахілла привернув увагу міста, а його культ поступово стає другим після головного культу Аполлона Дельфінія. Декрети IV—III ст. до н. е. з великою переконливістю свідчать про таку роль Ахілла. І якщо Аполлон Дельфіній допоміг ольвіополітам успішно здійснити колонізацію нових земель, то Ахілл якоюсь мірою став їх покровителем на новому місці. Ольвіополіти, з другого боку, оберігали місце проживання свого бога, про що свідчать кілька ольвійських декретів раннього часу (IV—III ст. до н. е.). У декреті IV ст. до н. е., знайденому на Левці, згадується особа, яка зробила чимало важливих послуг і острові, і полісу. Священний острів, як сповіщає декрет, був захоплений «для грабежу еллінів», і цей чоловік вигнав грабіжників, за що й була йому поставлена статуя на острові Ахілла. Герой, названий у декреті, був, напевно, ольвіополітом, який виконував на Левці якесь доручення поліса⁵⁰. Але цілком можливо, що він був тут і постійним його представником.

Декрет IV ст. до н. е. цікавий ще одним фактом. Він належить до століття, перша половина якого відзначається відносним спокоєм у житті ольвійського поліса. В другій його половині становище змінюється. У 331 р. до н. е. місто облягають війська Олександра Македонського під командуванням Зопіріона. Крім того, починається час серйозної торгової конкуренції Боспора. Боспорське царство в цей період починає торгувати з Скіфією, поступово витісняючи ольвійський вплив з районів Лівобережжя. Природно, що в такій ситуації Ольвія розвиває відносини з найближчою територією. Починає посилено зростати її хора і зміцнюються відносини з племенами, близько до неї розташованими. Мабуть, саме в цей період ольвіополіти визнали за необхідне підтвердити свій протекторат над островом за заповітами батьків. Ольвія була ще досить сильна, щоб така заява мала сенс. Це було необхідно і для поліса у зв'язку із зміною напрямку торгових відносин і відповідно розширенням судноплавства по Чорному морю.

На жаль, у нашому розпорядженні немає даних для уточнення датування цього декрету. Тільки як гіпотезу можна висунути думку про те, що він належить скоріше до другої половини IV ст. до н. е., ніж до першої.

⁴⁸ Страбон, УП, 4, 5; XI, 26.

⁴⁹ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.—Л., 1949, стор. 204—206.

⁵⁰ И. И. Толстой. Вказ. праця, стор. 41.

В іншому декреті, що належить до III ст. до н. е. і знайденому в Ольвії⁵¹, мова йде про мешканця острова, який робить послуги ольвіополітам, що приїжджають на Левку, за що його нагороджують вінком. Тут необхідно відзначити два цікавих моменти. По-перше, герой декрету — мешканець острова, що підтверджує думку про існування там якогось поселення. По-друге, цей чоловік робить послуги саме представникам «народу ольвіополітів». Навряд чи це було простою обмовкою. Звичайно, стародавні греки в своїх епіграфічних пам'ятках згадують максимальну кількість географічних найменувань. Можна припустити, що на острові перебували священнослужителі не лише Ольвії, а й з інших полісів, зокрема, з Істрії та інших міст Фракійського узбережжя, які, відповідно, могли робити послуги представникам своїх міст.

Щодо шанування ольвіополітами Ахілла Понтарха, то нам добре відомо, що воно мало місце не тільки на далекій Левці, а й у самій Ольвії, але дещо в іншому варіанті. Правда, про це у нас значно менше речових даних, ніж про святилище на Левці. Ми не знаємо поки що матеріальних залишків храму, хоч у нас є дані, що його будували архонти⁵². Цілком можливо, що храм був збудований у Нижньому місті⁵³. Немає в нашому розпорядженні і знайдених безпосередньо в Ольвії епіграфічних пам'яток із згадкою імені Ахілла Понтарха. Тільки у декретах IV—I ст. до н. е. згадується Ахілл. Відсутні зображення Ахілла. Виняток становить фігурна посудина у вигляді його голови⁵⁴. Щодо культу Ахілла в самій Ольвії ми маємо наймінімальніші дані — декрет і свідчення Діона Хрисостома. Решта пам'яток, зроблених в Ольвії, знаходиться поза містом. Але і по цих даних можна зробити ряд припущень про зміст і характер культу.

Мабуть не випадково всі написи, присвячені головному богу Ольвії, були встановлені за її міськими межами. Очевидно, це було однією з вимог культу — щоб принести подяку Ахіллу Понтарху, камені з написами вивозили на значні відстані. Поза міськими межами проводились і свята, влаштовані на честь божества, — кінні агони Гілеї. Поза Ольвією були розміщені й головні його святилища.

Цікаві висновки можна зробити і при розгляді змісту написів-присвят Ахіллу Понтарху ольвійськими магістратами. Всі вони належать до II—III ст. н. е. — часу, коли Ахілл дістає своє культове ім'я Понтарха і стає патроном колегії архонтів, головної колегії в місті. Написи були знайдені недалеко від Ольвії, приблизно в одному географічному районі⁵⁵ і за авторством поділяються на три групи⁵⁶. В самій Ольвії поки що жодного такого напису не виявлено. Найбільша кількість присвят зроблено архонтами, написи стратігів і жерців знайдено в меншій кількості, а територіальне їх поширення доходить до одеських лиманів. Усі написи є офіційними документами магістратів⁵⁷ і зроблені за однією формулою — спочатку *Ἀγαθῆ τυχῆ*, потім поіменний перелік від-

⁵¹ IOSPE, I², 26.

⁵² Одна з пам'яток згадує *προβουχῆ*. Правда, І. І. Толстой (вказ. праця, стор. 81) відзначає, що цей термін звичайно зв'язаний з культом Бога Всевишнього, але і він допускає, що мова йде про Ахілла Понтарха, тому що ця молельня відбудована архонтами. Крім того, Діон Хрисостом розповідає про два храми — в місті і на острові.

⁵³ На користь цього також може свідчити припущення В. В. Лапіна про наявність агори ще й в Нижньому місті (МАПП, вип. 4. Одеса, 1962, стор. 176). Крім того, він припускає культовий характер відкритого тут будинку. Свідченням цього можуть бути і розкопки 1965 р. в Нижньому місті.

⁵⁴ В. Д. Блаватский. Античная археология. М., стор. 145.

⁵⁵ Березань, Тузла, Бейкуш, IOSPE, I², 130, 134, 156.

⁵⁶ Написи діляться на групи по магістратах, як їх пишуть: архонти, стратіги, жерці. Правда, написи жерців начебто групуються ближче до Одеси (140, 142, 144), але при такій кількості пам'яток важко говорити про закономірність.

⁵⁷ Приношення жерця Апсога мало, напевне, особистий характер, він присвятив Ахіллові вдруге вінком.

повідної колегії або — ім'я жерця, потім — мета присвяти. Звичайно, це мир, благополуччя і власне здоров'я, іноді ще й благопиття *eudoxia*, тобто достаток питної води⁵⁸. На зміст цих подяк треба звернути особливу увагу. Характерно, що в жодному з написів цього часу немає мови про якісь морські функції Ахілла Понтарха. Очевидно, в поняття «Понтарха» входило взагалі покровительство всієї території, а не тільки водяній стихії Понту. На формули ж подяки необхідно дивитися з точки зору їх змісту. При згадці слів «за мир, спокій, благополуччя» мова йде, очевидно, про риси Ахілла Понтарха як покровителя поліса та його мирного життя. Але є ще дві формули — за «благопиття» і «багатоплідність». Значить, сила дії і впливу Ахілла Понтарха поширювалась і на сторони господарського життя, зв'язані з силами природи, що цілком узгоджується з згаданим хтонічним характером культу та його зв'язками з ідеєю циклічності — землеробства. Таким чином, міське божество Ольвії, Ахілл Понтарх, був не тим божеством, яке мешкало на Левці і мало якесь відношення до моря. Але в самій Ольвії він був покровителем благополучного життя міста і найважливіших його рис — питної води, врожаю, здоров'я людей. Для цього має значення і воскресіння Ахілла на острові, і зв'язок з жіночим божеством, яке завжди має відношення до родючості. Характерно й те, що написи, присвячені Ахіллові, звичайно носили подячний характер, що не завжди відзначається у випадках з іншими божествами — Аполлоном, Зевсом тощо. Звичайно встановлення і присвята таких написів була формою державного характеру культу, підтверджуючи зацікавленість поліса в шануванні Ахілла Понтарха. Мабуть, саме з II—III ст. н. е. цей культ стає державним і набуває особливої ваги.

Виняткове значення культу Ахілла для ольвіополітів відзначає Діон Христом⁵⁹. Його повідомлення відноситься до перших століть н. е. Нам відомо, що в цей період відбуваються змагання на честь Ахілла⁶⁰, так званий пентатл — змагання, яке включає в себе стрибки, біг, метання диска і списа, боротьбу. Ці агони були, безперечно, державною установою — вони згадуються в державних написах і в них беруть участь офіційні та службові особи. В декреті I ст. до н. е. на честь Нікерата⁶¹ згадуються кінні змагання, які влаштовувались, очевидно, в Гілеї⁶², хоча й не виключається і використання з цією метою Ахіллового Дрома. В усякому разі, агон на честь Ахілла Понтарха існував здавна аж до перших століть н. е., продовжуючи стародавню традицію громадських свят.

Треба сказати, що міф про Ахілла, в його чорноморському варіанті, на диво мало відображений в образотворчому мистецтві. Ніде ми не бачимо образу Понтарха, не знаємо його іконографії. У Північному Причорномор'ї зустрінуто декілька речей, пов'язаних з класичним героєм Ахіллом, але не з Понтархом. Зараз є всього п'ять золотих оббивок горитів з царських скіфських курганів, на яких зображена легенда про перебування Ахілла на острові Скіросі перед його участю в Троянській війні. Чотири з них цілком ідентичні, п'ятий⁶³ дещо відрізня-

⁵⁸ IOSPE, I², 144.

⁵⁹ Правда, Діон Христом говорить не про Понтарха, а про Ахілла Гомера. Самого Гомера особливо шанують в Ольвії. Епітет «Понтарх» Діон не згадує. Це може свідчити про роздільне поклоніння Ахіллу-герою і Ахіллу Понтарху.

⁶⁰ В написах є агоністичні приписки, які дали змогу І. І. Толстому зробити висновок про пентатл (вказ. праця, стор. 75); IOSPE, I², 155, 130, 138, 155—157.

⁶¹ IOSPE, I², 34.

⁶² М. М. Кубланов. Вказ. праця, стор. 228. Привертає до себе увагу повідомлення Геродота про те, що Анахарсіс поклонявся в Гілеї матері Богів. М. М. Кубланов вважає, що Гілея була традиційним місцем відправлення культу. Але в такому разі і тут можна пов'язати Ахілла з жіночим божеством, і теж у ранній час. Понтарх же ні з яким паредром не зв'язується.

⁶³ Ці горити знайдено в Чортотлицькому, Мелітопольському, Іллінецькому та Єлизаветинському курганах. Усі вони вийшли з однієї майстерні. Б. В. Фармаковський

ється від них. Він зберігається в Метрополітен-Музеї в Нью-Йорку і походить з району Нікополя. На фризах усіх горитів зображені постаті звірів, які борються. Потім ідуть пояси зображень, де вміщені різні сцени з юності Ахілла, зв'язані зі зброєю з хоробрістю, войовничістю героя. Горити знайдено серед багатого скіфського озброєння. Вони зроблені для скіфського замовника і могли бути традиційним озброєнням скіфських царів. Образ Ахілла-героя допоміг грецькому майстрові відобразити силу, мужність, войовничість скіфського царя. Той же сюжет зображений і на мармуровому саркофазі з Мірмекія⁶⁴. Таким чином, тут ми цілком явно маємо справу з образом Ахілла — героя Троянської війни. Лише кілька речей на Боспорі невиразно нагадують про зв'язки Ахілла з морем. Так, в кургані Велика Близниця, в першому склепі, було знайдено золоті серги від калафа з зображенням Фетіди, яка везе на гіпокампі викувану Гефестом зброю і спорядження. Фетиду супроводять дельфіни. Однак навіть якщо подібні сюжети і зустрічаються в Північному Причорномор'ї⁶⁵, то з цього ще не випливає, що Ахілла шанували як морське божество. Складається враження, що влада Ахілла Понтарха не поширювалась на береги Боспорського царства, географічно обмежуючись північно-західним Причорномор'ям. На Боспорі ж був відомий і шанований Ахілл у його класичному варіанті.

Таким чином, картина історії культу Ахілла в Північному Причорномор'ї і, зокрема, в Ольвії, уявляється такою. Перші грецькі мореплавці на Понті могли пов'язати свою країну Блаженних з Левкою, поселили туди Ахілла, його дружину і зв'язаних з ним героїв. Тут Ахілл стає морським володарем, хтонічним божеством, яке втілює в собі ідею смерті й воскресіння, зв'язане з ідеєю народження і родючості, що проявляється в численних версіях про жіночий паредра бога. Водночас він відіграє ще й якусь роль для розвитку мореплавства на Понті, як його покровитель. Після заснування Ольвії та приходу сюди перших колоністів, з їх релігійними поглядами, дальшим розвитком судноплавства на Чорному морі, ольвіополіти особливо шанують Ахілла на Острові і вважають його своїм захисником. Пізніше, при якихось особливих історичних умовах, вони згадують, що піклування про священний острів було заповідане їм батьками, будують тут храм, оселяють своїх священнослужителів і т. п. Спеціальну роль міг відігравати й оракул на Левці⁶⁶, тому що про інших оракулів Чорного моря нам зовсім нічого невідомо. На Левці повинні були жити і якісь цілком реальні люди, що приїжджали на певний строк для обслуговування святилища або мешкали тут постійно, як це завжди бувало в грецьких храмових комплексах. Це були жерці, варта і, можливо, раби. Судячи з відомостей античних авторів і нечисленних будівельних залишків, можна припустити, що ці люди жили в постійних кам'яних будинках. Звичайно, крім цих будинків основне місце на острові повинні були займати храмові споруди — культові статуї, вівтарі, джерела, можливо скарбниці. В певному місці мали знаходитись присвятні написи. Безперечно, що в самій Ольвії був відомий і шанувався не лише Ахілл на Левці, а й са-

вважав, що Чоргомльський горит є копією Іллінецького, і вони робилися в різних майстернях у II ст. до н. е. Б. В. Фармаковський. Золотые обивки налучий (горитов) из Чертомлыцкого кург. и из кург. в м. Ильинцах.— Сб. археологических статей, поднесенных графу А. А. Бобринскому в день 25-летия председательства его в Имп. Археол. комиссии. СПб., 1911. (Зараз існує думка, що майстерня, де виготовлялись всі ці горити, знаходилася у Пантикапеї або в іншому місті Боспора в IV ст. до н. е.)

⁶⁴ Ю. Ю. Марти. 100 лет Керченского музея. Керчь, 1926 г., стор. 14, 15, рис. 4.

⁶⁵ М. М. Худяк. Терракоты, Ольвия, т. I, К., 1940, стор. 95. Мова йде про аналогії до терракоти, яка зображує Нерейду на гіпокампі.

⁶⁶ Якщо такий взагалі був — у нашому розпорядженні є тільки одно повідомлення зі згадкою про нього. Арріан. *Periplus*, 32—33.

мостійне божество Понтарх. Мабуть, вони не зливались, а існували в різні часи і частково паралельно, про що може свідчити згадка гомерівського Ахілла Діоном Хрисостомом у I ст. н. е., коли головним божеством Ольвії був уже Ахілл Понтарх. Ахілл, взагалі, засвідчений в Ольвії у IV ст. до н. е.

Якщо Ахілла на ранньому етапі існування Ольвії (VI—V ст. до н. е.) й шанували, то державного значення він не мав. Як головний бог архаїчної і класичної Ольвії виступає Аполлон Дельфіній, йому супутні Зевс і Афіна, дещо пізніше приєднуються Кібела, Деметра і т. п. З часом картина релігійного життя ольвійського поліса дещо змінюється. В міру зміни історичних обставин, зростання впливу скіфо-сарматських елементів, інші божества виходять на перший план, а попередні змінюють своє обличчя. Божества, типу Аполлона Дельфінія, неминуче повинні були поступитись місцем більш відповідним до нової ситуації. Так, головний бог раннього ольвійського поліса, Аполлон Дельфіній, божество всеосяжне і всемогутнє, поступається місцем Аполлону Простату з більш вузькою сферою дії — він є тільки покровителем військових сил міста і колегії стратегів. Понтарх же починає в цей період відігравати особливу роль, йому приносять жертви навіть жерці такого спеціально ольвійського божества, яким був Зевс Ольбіос⁶⁷. Можливо, володар понтійських територій був особливо важливий для Ольвії. В такому підвищенні і зміні значення Ахілла відіграв роль його специфічно синкретичний характер, його здатність поєднувати в собі різні риси й елементи, зв'язок з жіночим божеством типу Артеміді, можливість поєднати його з землеробськими божествами, які, судячи з останніх даних, переважають в Ольвії.

Н. А. ЛЕЙПУНСКАЯ

О КУЛЬТЕ АХИЛЛА В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Резюме

В последнее время выявляются новые аспекты в интерпретации культа Ахилла (Понтарха).

Ахилл на Понте известен в двух вариантах — «Ахилл на Левке» и Ахилл Понтарх. Первый со временем видоизменяется во второй.

«Ахилл на Левке» — хтоническое божество, своим воскресением связанное с идеей цикличности и кругооборота в природе. Одновременно он является в какой-то мере и покровителем морской стихии и морских путешествий. Этот культ почитается, по крайней мере, с VI в. до н. э. на острове Змеином (Фидониси), Тендре (Ахиллов Дром), Кинбурнской косе. Мнение о необитаемости святилищ Ахилла, в частности Левки, ошибочно. Материалы с острова Змеиною свидетельствуют о существовании небольшого античного поселения. «Ахилл на Левке» не является главным богом Ольвии, а почитается здесь наравне с другими божествами после Аполлона Дельфиния.

Создается впечатление о большей связи культа Ахилла с северо-западным Причерноморьем, нежели с районом, находящимся под влиянием Боспора.

Ахилл Понтарх вырастает из культа «Ахилла на Левке». Он покровитель всей территории Понта, а не только его морской стихии. В силу своего происхождения Понтарх оказывается тесно связанным со всей хозяйственной и политической жизнью Ольвии, о чем свидетельствуют основные черты отправления его культа (характер посвящений, круг посвященных и т. д.). Со II—III вв. н. э. он становится главным государственным культом Ольвии хотя, возможно, ему поклонялись здесь и раньше. Места поклонения Ахиллу Понтарху известны на значительной территории и расположены на острове Березань, на Тиллигульском, Карабашском и других лиманах Черного моря.

⁶⁷ З цієї точки зору цікаве спостереження М. Ф. Болтенка (вказ. праця, стор. 19), який відзначає, що в II ст. до н. е. ім'я Ахілла ставиться перед переліком інших богів. Правда, згадуваний напис походить з Неаполя Скіфського. IOSPE, I², 672, 673.